

Marijan Tkalčić o koncepcijama logike*

HRVOJE POTLIMBRZOVIĆ

Odsjek za filozofiju, Filozofski fakultet

Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Hrvatska /

Department of Philosophy, Faculty of Humanities and Social Sciences of the

Josip Juraj Strossmayer University in Osijek, Croatia

hpotlimbrzovic@ffos.hr

UDK 1(091)(497.5)"19"

1Tkalčić, M.

165.642

37:1

Izvorni znanstveni članak /

Original scientific paper

Primljeno / Received: 6. 11. 2025.

Prihvaćeno / Accepted: 22. 1. 2026.

[https://doi.org/10.52685/pihfb.52.1\(103\).8](https://doi.org/10.52685/pihfb.52.1(103).8)

Sažetak

U opusu hrvatskog filozofa, pedagoga i profesora Marijana Tkalčića (1896. – 1956.) zastupljena je i logika, što potvrđuju njegovi stavovi o njezinim koncepcijama. Najviše je pozornosti posvetio formalnoj i dijalektičkoj logici te psihologizmu.

Formalnoj je logici priznao tehničku vrijednost, ali ju je odbacivao kao nedostatnu jer ne koristi negaciju na primjeren način. Umjereni je psihologizam odobravao kao koncepciju koja pomiruje krajnosti izrazitog subjektivizma i logizma. Najveću je prednost davao dijalektičkoj logici, u kojoj je prepoznao mogućnost sinteze suprotnosti. Tkalčićevo se opredjeljenje može sagledati i u kontekstu hrvatske logičke baštine: njegova dijalektička logika obogaćuje raznolikost koncepcija logike u hrvatskoj filozofskoj baštini prve polovice 20. stoljeća.

Ključne riječi: Marijan Tkalčić, hrvatska filozofska baština, pedagogija, koncepcije logike, formalna logika, dijalektička logika, psihologizam

* Ovaj rad izrađen je u sklopu projekta *Hrvatska i Europa kroz povijest - transfer ideja i kulturna razmjena* (HEPTIK) na Filozofskom fakultetu Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku te financiran sredstvima iz Nacionalnog plana oporavka i otpornosti 2025. – 2029. Europske unije – NextGenerationEU.

1. Uvod

Marijan Tkalčić (1896. – 1956.) bio je hrvatski filozof, pedagog i profesor. Iz filozofske je perspektive dosad u najvećoj mjeri određen kao estetičar,¹ a prepoznat je i njegov interes za etiku, spoznajnu teoriju, filozofiju odgoja i filozofiju egzistencije te osmišljavanje onoga što je nazvao filozofijom stvaralaštva.²

¹ Vidi, primjerice, u: Blaženka Horvat, *Filozofski pogledi Marijana Tkalčića*, magistarski rad. Voditelj: Gajo Petrović (Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 1985), pp. 39–73.

Knjižnica Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, podserija Disertacije serije Postdiplomskih studija u Zagrebu fonda Dokumentiranog gradiva Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu (signatura podserije HR-FFZG-1-21-4);

Tomislav Škrbić, *Ontologija umjetnosti Ivana Fochta*, doktorski rad. Voditelj: Damir Barbarić (Zagreb: Fakultet Hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu, 2014), p. 55, bilješka 111.

² Da je Tkalčić iskazivao interes za etiku, vidi u: Horvat, *Filozofski pogledi Marijana Tkalčića*, magistarski rad, pp. 86–95. Isto vidi u: Blaženka Horvat, *Filozofski pogledi Marijana Tkalčića* (Zagreb: Filozofska istraživanja, 1990), pp. 83–86.

O spoznajnoj teoriji u Tkalčićevu opusu vidi: A. [Alfonso Heisinger] Žarković, »Pokušaj odredjenja filozofije. *Marijan Tkalčić: Pokušaj odredjenja filozofije s osobitim obzirom na religiozni momenat u filozofiji (Filozofjska biblioteka br. 2)*, Zagreb, 1920.«, *Kritika: književno-umjetnička revija* 1/3 (1920), pp. 4c–5a, na p. 5a.

Zastupljenost filozofije odgoja prepoznao je: Ivan Macut, *Filozofija u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj* (Zagreb: Školska knjiga, 2017), p. 74.

Kada se radi o filozofiji egzistencije, Zlatko Posavac (1931. – 2019.) konstatirao je činjenicu da je Tkalčić »pisao specijalnu studiju o egzistencijalizmu«, ali je procijenio da »nije bio pod njegovim utjecajem«. Vidi u: Zlatko Posavac, »Estetika i dramska umjetnost u Hrvatskoj šezdesetih godina XX stoljeća«, *Dani Hvarskog kazališta: građa i rasprave o hrvatskoj književnosti i kazalištu [XI]. 1955 - 1975.* (Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti; Split: Književni krug, 1984), pp. 84–98, na p. 89.

Za razliku od njega, Ivan Macut procijenio je da se kod Tkalčića radi o »egzistencijalizmu Heideggerova tipa« te da on »u svojim radovima zastupa stavove egzistencijalističke filozofije, ali s natruhama marksističke frazeologije«, premda ni takvu filozofiju »ne prihvaća bez zadržke« jer je svjestan da ona »ne odgovara na potrebe suvremenog društva na prikladan način.« Vidi u: Ivan Macut, *Hrvatska filozofija od sloma Nezavisne Države Hrvatske 1945. do raspada Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije 1991. godine* (Split: Franjevačka provincija Presvetog Otkupitelja - Služba Božja, 2020), pp. 343, 344 i 297–298.

Macut je zaključio da Tkalčićev egzistencijalizam pripada onom usmjerenju koje je zagovarao Martin Heidegger (1889. – 1976.) na temelju njegove upotrebe sintagme »'bačen' u svijet«, pri čemu se, tvrdi Macut, Tkalčić »ne poziva izričito na Heideggera« (p. 295). Međutim, Tkalčić se u studiji iz 1951. pozivao upravo na njega kada je upotrijebio tu sintagmu. Vidi u: Marijan Tkalčić, »Egzistencijalizam (Kierkegaard-Heidegger-Sartre)«, *Zbornik radova Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, knjiga 1, redakcija zaključena 28. II. 1950. (Zagreb: Tisak i naklada Nakladnog zavoda Hrvatske, 1951), pp. 25–79, na p. 40: »Ma koliko usamljen čovjek i presijecao vezu s prirodom i društvom, one ipak postoje, nameću se, pa je čovjek kao

O istraženosti njegova opusa i njegovu mjestu u hrvatskoj filozofskoj baštini dovoljno govori ispravna prosudba koju je još 1985. u magistarskom radu *Filozofski pogledi Marijana Tkalčića* zapisala Blaženka Horvat, a ponovila u istoimenoj monografiji pet godina poslije: Tkalčić je »gotovo zaboravljeni filozofski i pedagoški pisac prve polovice dvadesetog stoljeća.«³ To su djela koja i danas pružaju najopširniji uvid u njegov život i djelo. Od novijih ostvarenja izdvajam poglavlje u knjizi *Filozofija i stvaralaštvo: teorijski portreti hrvatskih filozofa* iz 2016., koje je Mladen Labus u cijelosti posvetio Tkalčiću,⁴ te kontinuirani angažman Jana Defrančeskija, koji je započet 2021. godine.⁵

Dosadašnja istraživanja iznjedrila su i obilježja Tkalčićeve filozofije. Izdvajam sljedeća: dijalektički materijalizam (Kruno Krstić), nedogmatski, stvaralački marksizam (Blaženka Horvat), spekulativnost i iracionalizam (Aleksandar

‘subjekt’ nužno svojim nagonima, raspoloženjima, namjerama i mislima ‘bačen u svijet’, nužno opstoji u svijetu, iako se u njemu osjeća kao stranac (Heidegger).« U bilo kojem slučaju, to ne znači da je Tkalčić zagovarao egzistencijalizam »Heideggerova tipa«. Štoviše, vrlo je upitno je li zagovarao ikakav oblik egzistencijalističke filozofije, a posebice one Heideggerove. Tog je njemačkog filozofa u spomenutoj studiji nerijetko kritizirao (vidi na pp. 28 i 52–67), kao i ostale protagoniste svoje studije. Na njegov negativan stav prema Heideggeru već je ranije ukazala i Horvat. Vidi u: Horvat, *Filozofski pogledi Marijana Tkalčića*, pp. 76 i 80–81.

Da je Tkalčić osmislio filozofiju stvaralaštva, vidi u: Mladen Labus, *Filozofija i stvaralaštvo: teorijski portreti hrvatskih filozofa* (Zagreb: Plejada / Institut za društvena istraživanja u Zagrebu, 2016), pp. 13–19.

Labus je tu disciplinu okarakterizirao i kao »originalan koncept *filozofije kulture*.« (p. 13).

³ Horvat, *Filozofski pogledi Marijana Tkalčića*, magistarski rad, p. 2;

Horvat, *Filozofski pogledi Marijana Tkalčića*, p. 11.

Gotovo istovjetnu, a i tada jednako ispravnu tvrdnju, 2021. godine ponovio je Jan Defrančeski. Vidi u: Jan Defrančeski, »Uz filozofiju stvaralaštva Marijana Tkalčića: fragmenti jedne studije u nastajanju«, *Čemu: časopis studenata filozofije* 17/28 (2021), pp. 130–135, na p. 130: »Marijan Tkalčić <...> bez sumnje pripada zaboravljenim ili gotovo zaboravljenim misliocima novije hrvatske filozofije.«

⁴ Labus, *Filozofija i stvaralaštvo: teorijski portreti hrvatskih filozofa* (Zagreb: Plejada / Institut za društvena istraživanja u Zagrebu, 2016). Poglavlje o Tkalčiću prostire se od 11. do 35. stranice.

⁵ Defrančeski, »Uz filozofiju stvaralaštva Marijana Tkalčića: fragmenti jedne studije u nastajanju« (2021);

Jan Defrančeski, »Filozofija stvaralaštva Marijana Tkalčića« / »Marijan Tkalčić’s Philosophy of Creation«, u: Pavo Barišić, Bruno Ćurko, Josip Guć, Hrvoje Jurić, Lidija Knorr, Mira Matijević i Demian Papo (ur.), *30. Dani Frane Petrića / 30th Days of Frane Petrić*, Cres, 25. rujna – 1. listopada 2022. / Cres, September 25 – October 1, 2022. Glavna tema: *Svijet u filozofiji* / Main Theme: *World in Philosophy*. Stalna tema: *Hrvatska filozofija i kultura u interakciji i kontekstu* / Regular Annual Theme: *Croatian Philosophy and Culture in Interaction and Context* (Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo, 2022), p. 155 / pp. 155–156;

Mužinić) ili proturacionalizam (Alfonso Heisinger / Žarković), novokantovstvo (France Veber) i mističnu dijalektiku (Jonče A. Josifovski).⁶ Na temelju tih obilježja priskrbio je podvojena mišljenja o svojoj filozofiji. Ona su varirala od vrlo stroge kritike i odbacivanja (Veber i Josifovski) preko afirmacije (Horvat) do nekritičkog odobravanja (Labus).

Analiza Tkalčićeva opusa otkriva da ga je opravdano sagledavati i kao logičara. Na to je prvi put ukazano u sažetku znanstvenog skupa 2025. godine.⁷

Jan Defrančeski, »O Marijanu Tkalčiću u kontekstu *praxis* filozofije« / »On Marijan Tkalčić in the Context of *Praxis* Philosophy«, u: Josip Guć, Anita Lunić i Mira Matijević (ur.), *XVII Mediteranski korijeni filozofije: Filozofija prakse na Mediteranu: o 60. obljetnici Korčulanske ljetne škole*, Split, 13. – 15. travnja 2023. (Split: Hrvatsko filozofsko društvo / Odsjek za filozofiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Splitu, 2023), p. 27 / pp. 27–28;

Jan Defrančeski, »Uz 'nepoznata' predavanja Marijana Tkalčića: *Etika. Suvremeni pravci* / »On 'Unknown' Lectures by Marijan Tkalčić: *Ethics. Contemporary Trends*«, u: Bruno Ćurko, Josip Guć, Hrvoje Jurić i Mira Matijević (ur.), 32. *Dani Frane Petrića / 32nd Days of Frane Petrić*, Cres, 22. – 28. rujna 2024. / Cres, September 22–28, 2024. Glavna tema: *Ne-ljudske životinje u filozofiji i kulturi* / Main Theme: *Non-Human Animals in Philosophy and Culture*. Stalna tema: *Hrvatska filozofija i kultura u interakciji i kontekstu* / Regular Annual Theme: *Croatian Philosophy and Culture in Interaction and Context* (Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo, 2024), p. 165 / p. 166;

Jan Defrančeski, »Uz filozofsku i pedagošku misao Marijana Tkalčića« / »On Marijan Tkalčić's Philosophical and Pedagogical Thought«, u: Bruno Ćurko, Josip Guć, Lidija Knorr, Ana Maskalan, Mira Matijević i Matija Vigato (ur.), 33. *Dani Frane Petrića / 33rd Days of Frane Petrić*, Cres, 21. – 27. rujna 2025. / September 21–27, 2025. Glavna tema: *Pojam budućnosti u filozofiji, znanosti i društvu* / Main Theme: *The Concept of the Future in Philosophy, Science and Society*. Stalna tema: *Hrvatska filozofija i kultura u interakciji i kontekstu* / Regular Annual Theme: *Croatian Philosophy and Culture in Interaction and Context* (Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo, 2025), p. 146.

⁶ Kruno Krstić, »Filozofija u Hrvatskoj«, u: Filip Lukas (gl. ur.), *Naša domovina*, sv. 1 (Zagreb: Izdanje Glavnog ustaškog stana, 1943), pp. 397–405, na p. 404a;

Horvat, *Filozofski pogledi Marijana Tkalčića*, magistarski rad, p. 95. Isto vidi u: Horvat, *Filozofski pogledi Marijana Tkalčića*, p. 91;

Aleksandar Mužinić, »Filozofija u Hrvata od 1918–1938 godine«, *Učitelj. Pedagoško-socijalni časopis Jugoslovenskog učiteljskog udruženja* 19/3–4 (1938), pp. 210–221, na p. 213; Žarković, »Pokušaj određenja filozofije. Marijan Tkalčić: Pokušaj određenja filozofije s osobitim obzirom na religiozni momenat u filozofiji (Filozofijska biblioteka br. 2), Zagreb, 1920.«, p. 5a;

France Veber, »Marijan Tkalčić: Pokušaj određenja filozofije s osobitim obzirom na religiozni momenat u filozofiji, Zagreb, 1920. (Filozofijska biblioteka, br. 2); 32 strani.«, *Ljubljanski zvon: mesečnik za književnost in prosveto* 41/5 (1921), pp. 311–316, na p. 314;

Jonče A. Josifovski, *Teorijata na poznanieto i formalnata logika kaj Jugoslovenite od XIX vek do II svetovna vojna*, doktorska disertacija (Skopje: [s. n.], 1964), pp. 277–278.

Zbirka doktorata i magisterija Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu pod signaturom IX-SK-82.

⁷ Hrvoje Potlimbrzović, »Tkalčićeva kritika formalne logike« / »Tkalčić's Critique of Formal Logic«, u: Bruno Ćurko, Josip Guć, Lidija Knorr, Ana Maskalan, Mira Matijević i Matija Vigato

U ovom ću se radu usredotočiti na njegov odnos prema koncepcijama logike, najzastupljenijoj temi u sklopu njegovih promišljanja o toj filozofskoj disciplini. Stavovi o njoj uvelike su oblikovali njegov pristup drugim logičkim temama.

2. Koncepcije logike

Logika nije jedinstvena i jednoznačna filozofska disciplina, što potvrđuju i njezine razne koncepcije. Kako je to formulirao armenski filozof Georg Abelovič Brutjan (1926. – 2015.), koncepcije logike razlikuju se od logike u uobičajenom smislu riječi, što se manifestira i u njihovim nazivima, koji upućuju na njihove posebnosti.⁸ Prva polovica 20. stoljeća, tijekom koje je djelovao Tkalčić, ponajviše je svjedočila njihovoj raznolikosti. To razdoblje, tvrdi finski filozof Georg Henrik von Wright (1916. – 2003.), bilo je ‘zlatno doba’ logike, u kojem su supostojale brojne koncepcije, primjerice formalna, dijalektička, logicistička, intuicionistička, matematička, semantička i modalna.⁹ Takva se raznolikost preslikavala i na hrvatski kontekst. Na nju je u svojim radovima sustavno ukazivao istraživač hrvatske filozofske baštine Srećko Kovač. On je prepoznao da su tijekom prve polovice 20. stoljeća u Hrvatskoj bile zastupljene: formalna,

(ur.), 33. *Dani Frane Petrića / 33rd Days of Frane Petrić*, Cres, 21. – 27. rujna 2025. / September 21–27, 2025. Glavna tema: *Pojam budućnosti u filozofiji, znanosti i društvu / Main Theme: The Concept of the Future in Philosophy, Science and Society*. Stalna tema: *Hrvatska filozofija i kultura u interakciji i kontekstu / Regular Annual Theme: Croatian Philosophy and Culture in Interaction and Context* (Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo, 2025), pp. 167–168 / p. 168.

⁸ Г. [Георг] А. [Абелович] Брутян, *Очерки по анализу философского знания* (Ереван: Аястан, 1979) [Georg Abelovič Brutjan, *Očerki po analizu filozofskoga znanja* (Erevan: Ajastan, 1979)], p. 244.

Isto vidi u: Georg Abelovič Brutjan, »Filozofija logike«, preveo s ruskog Milovan Milinković, *Dijalog: časopis za filozofiju i društvenu teoriju* 8/3–4 (1984), pp. 109–132, na p. 111: »Stoga ćemo više pažnje posvetiti analizi logičkih koncepcija koje se suštinski razlikuju od logike u običnom smislu reči (to se, uostalom, manifestuje u nazivima tih koncepcija).«

⁹ Georg Henrik von Wright, »Logic and Philosophy in the Twentieth Century«, u: D. [Dag] Prawitz, B. [Brian] Skyrms i D. [Dag] Westerståhl (eds.), *Proceedings of the Ninth International Congress of Logic, Methodology and Philosophy of Science IX*, vol. 134 (Amsterdam: North Holland, 1995), pp. 9–25, na p. 23: »If I am right, the twentieth century will even clearer than now stand out as another Golden Age of Logic in the history of those protean forms of human spirituality we call Philosophy.« [Ako sam u pravu, dvadeseto će se stoljeće u povijesti onih promjenjivih oblika ljudske duhovnosti koje nazivamo filozofijom još jasnije nego danas istaknuti kao još jedno zlatno doba logike.]; i pp. 13–23. [https://doi.org/10.1016/S0049-237X\(06\)80037-6](https://doi.org/10.1016/S0049-237X(06)80037-6)

O različitim koncepcijama logike tijekom prve polovice 20. stoljeća, vidi i u: José Ferreirós, »The Road to Modern Logic—An Interpretation«, *The Bulletin of Symbolic Logic* 7/4 (2001), pp. 441–484. <https://doi.org/10.2307/2687794>;

Dov M. Gabbay, John Woods (eds.), *Handbook of the History of Logic*. Volume 7: Logic and Modalities in the Twentieth Century (Amsterdam: North Holland, 2006).

formalno-sadržajna, pozitivističko-objektivistička, ontološko-realistička, logiciističko-psihologistička, voluntarističko-aktivistička i matematička logika.¹⁰ I Tkalčić je bio svjestan toga da su koncepcije logike brojne i da su njihove osobitosti značajne. Između 1920. i 1954. o njima se očitovao u 14 radova. Pritom se usmjerio na: formalnu, dijalektičku, psihologističku, formalističku, psihičku i realnu (sadržajnu) logiku te na logizam (logicizam) i metalogiku.

2.1. Formalna logika

Formalna logika nerijetko se uzima kao samorazumljiva koncepcija, iako postoje njezine brojne varijacije. Brazilsko-nizozemska filozofkinja Catarina Dutilh Novaes izdvojila je dva najopćenitija načina njezina razumijevanja: kao koncepcije usmjerene na oblike misli i na pravila mišljenja.¹¹ Kako proizlazi iz Tkalčićeva opusa, razumijevao ju je na oba načina. To je najvidljivije u sadržaju natuknice »Logika«, koju je napisao za *Pedagogijski leksikon* iz 1939. godine. Inače, Tkalčić je bio i jedan od urednika te jedan od autora natuknica u tom leksikonu. Horvat tvrdi da je napisao »155 odrednica«, pri čemu mu je glavni zadatak bila »filozofija, ali i psihologija pa i nekoliko odrednica s područja sociologije«,¹² dok svećenik i filozof Ivan Macut uvjerava da je Tkalčić bio »autor oko 150 raznim [treba: raznih] natuknica, većinom onih koji [treba:

¹⁰ Srećko Kovač, »Formalizam i realizam u logici. Franjo pl. Marković i Gjuro Arnold«, *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine* 18/1–2(35–36) (1992), pp. 141–182;

Srećko Kovač, »Logika u Alberta Bazale s osvrtom na Petrasa i Filipovića«, *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine* 21/1–2(41–42) (1995), pp. 265–290;

Srećko Kovač, »Formalizam, objektivizam, realizam. O nekim shvaćanjima logike u Hrvatskoj prve pol. 20. st.«, *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine* 22/1–2(43–44) (1996), pp. 255–265;

Srećko Kovač, »Moderna logika u hrvatskoj filozofiji 20. stoljeća«, u: Damir Barbarić, Franjo Zenko (ur.), *Hrvatska filozofija u XX. stoljeću*. Zbornik radova sa znanstvenog skupa što je održan u palači Matice hrvatske 2–4. ožujka 2006. (Zagreb: Matica Hrvatska, 2007), pp. 97–110.

¹¹ Catarina Dutilh Novaes, »The Different Ways in which Logic is (said to be) Formal«, *History and Philosophy of Logic* 32/4 (2011), pp. 303–332, na p. 304: »Currently, the term 'formal' covers a wide range of related but distinct concepts. In effect, there seem to be two main clusters of meanings attributed to it, each of them grouping a number of variations. The two basic senses of the formal in question are: the formal as pertaining to forms; and the formal as pertaining to (the strict application of) rules.« [Trenutačno, pojam 'formalno' obuhvaća širok raspon međusobno povezanih, ali ipak različitih pojmova. Čini se, naime, da se mogu razabrati dva glavna skupa značenja koja mu se pripisuju, pri čemu svaki od njih okuplja niz varijacija. Dva temeljna značenja formalnog o kojima je ovdje riječ jesu: formalno kao ono što se odnosi na oblike, i formalno kao ono što se odnosi na (strogu primjenu) pravila.] <https://doi.org/10.1080/01445340.2011.555505>

¹² Horvat, *Filozofski pogledi Marijana Tkalčića*, p. 33.

koje] se odnose na filozofska gledišta.«¹³ Što se tiče broja, ni Horvat ni Macut ne donose točan podatak. Pogotovo Macut, koji je procijenio da se radi o »oko 150« natuknica. Metodom prebrojavanja lako se moglo doći do brojke od 167 natuknica koje je potpisao Tkalčić. Macut nije u pravu ni kada tvrdi da je većina njegovih natuknica filozofske naravi. Štoviše, filozofiji pripada manje od trećine njihova ukupnog broja. Uz filozofiju, psihologiju i sociologiju, koje je prepoznala Horvat, Tkalčićeve natuknice obuhvaćaju i pedagogiju te društveno-kulturne i biografske sadržaje.

Nego, Tkalčić je u spomenutoj natuknici logiku opisivao na sljedeće načine: »logika je nauka o oblicima, zakonima i principima ispravnoga mišljenja«; »ona hoće da utvrdi, što konstituira ispravno mišljenje i koje su forme mišljenja teoretski vrijedne i svrhovite«; »logika je normativna nauka, jer svoje spoznaje postavlja kao pravila i zahtjeve, kojih se mora držati svako mišljenje, ako hoće biti teoretski ispravno«; »služi naučnoj spoznaji, jer pokazuje formalne uvjete, koje moraju ispuniti svi pojmovi, sudovi, zaključci, ako hoće da budu općeno obavezni i priznati«; »logika se kao formalna nauka ne osvrće na sadržaje mišljenja, nego ispituje samo njihove odnose, povezanosti i suvislost, i to ne pitajući da li su ti sadržaji realni ili nisu realni.«¹⁴ Na temelju tog sadržaja, može se zaključiti da je prikazu obilježja logike pristupio deskriptivno. Takav je pristup bio u skladu s pristupom svih autora natuknica u tom prvom hrvatskom pedagoškom leksikonu. Kako je zamijetio hrvatski publicist, prevoditelj

¹³ Macut, *Filozofija u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, p. 74.

Tkalčićeve natuknice doživjele su i brojne kritike. Vidi, primjerice, u: S. [Stjepan] Zimmermann, »Pedagogijski leksikon«, *Hrvatska smotra: list za književnost, umjetnost i društveni život* 7/10 (1939), pp. 532–533;

VI. [Vlado] Petz, »Pedagogijski leksikon – Priručnik za teoriju i praksu uzgoja, uredili: dr. Stevan Pataki, dr. Marijan Tkalčić, Ante Defrančeski i Josip Demarin. Zagreb 1939. Nakl. knjižara 'Minerva', *Napredak: časopis za pedagogiju* 81/1 (1940), pp. 40–44;

Kada je ocjenjivala kvalitetu sadržaja Tkalčićevih natuknica, Blaženka Horvat je u magistrarskom radu ukazala na njihove pozitivne i negativne strane. Vidi u: Horvat, *Filozofski pogledi Marijana Tkalčića*, magistrarski rad, p. 31: »Tkalčićevi tekstovi u *Pedagogijskom leksikonu* pisani su prema najsuvremenijim dostignućima u teoriji pedagogije. Po literaturi navedenoj na kraju svake odrednice vidi se da se služio isključivo njemačkim izvorima. Zbog toga mu je jezik težak, a konstrukcija rečenice ponekad loša i glomazna – na nekim primjerima upravo njemačka – a pojmovi loše prevedeni. <...> Nekoliko Tkalčićevih odrednica zaista nije sretno napravljeno.«

U monografiji koju je objavila pet godina potom, ublažila je svoje stavove: Horvat, *Filozofski pogledi Marijana Tkalčića*, p. 35: »Tkalčićev jezik, napose u filozofskim odrednicama, jest težak, ali nije ni nejasan ni neinformativan.«

¹⁴ T. [Marijan Tkalčić], natuknica »Logika«, pp. 188b–189b, u: Stevan Pataki, Ante Defrančeski, Marijan Tkalčić i Josip Demarin (ur.), *Pedagogijski leksikon. Priručnik za teoriju i praksu odgoja* (Zagreb: Minerva nakladna knjižara, 1939), na pp. 188b–189a.

i leksikograf Ivan Esih (1898. – 1966.), u njemu »autori nijesu davali ni svojih ocjena, ni pogleda, nego su samo ograničili na objektivno informiranje.«¹⁵ Dalo bi se zaključiti i to da Tkalčić nije imao zamjerki formalnoj logici. Međutim, tome ni izbliza nije bilo tako. U brojnim je djelima ukazivao na njezine razne nedostatke. Glavnima je prepoznao principe na kojem se zasniva, točnije principe identiteta, protuslovlja, isključenja trećega i dovoljnog razloga.

Najoštrije je kritizirao princip identiteta. Prema njegovu mišljenju iz doktorske disertacije *Metafizičko i spoznajno teorijsko značenje kauzaliteta i teleologije* koju je obranio 1921., izraz identiteta »nimalo ne obogaćuje našu spoznavaju, nego tek označuje prvotno zahvatanje problema, odnosno konstatovanje činjenice«, pri čemu se radi o razumijevanju »identiteta u smislu eksistentnosti«, prema kojem bi »stavak $A = A$ značio, da A jest.«¹⁶ Sličan stav pronalazimo i u studiji o egzistencijalizmu koju je objavio 1951. godine. Kako smatra, formalna logika »ističe princip identiteta i tako određuje biće, jedinstvo, opće, utvrđuje ono, što je nepromjenljivo, postojano, a time podređuje ili potpuno zanemaruje 'negaciju' kao princip nebića, razlučivanja, pojedinačnoga, koje je promjenljivo i nepostojano.«¹⁷ Dakle, identitet je odredio nepromjenjivim

¹⁵ Ivan Esih, »Prvi hrvatski pedagoški rječnik. Priručnik za teoriju i praksu uzgoja – Uredili: Dr. S. Pataki, Dr. M. Tkalčić, A. Defrančeski i J. Demarin. – Izdanje 'Minerve' u Zagrebu«, *Obzor* 79 (Zagreb, utorak 19. rujna 1939.), br. 214, pp. 2a–e, na p. 2b–c.

Nisu svi u potpunosti odobravali isključivo deskriptivan pristup. Primjerice, katehitičar Ferdo Heffler (1869. – 1940.) upravo je na primjeru jedne Tkalčićeve natuknice konstatirao da se ne bi »protivilo objektivnosti, da su autori kod natuknice 'Duša' i drugdje pored mnogih protuslovnih shvaćanja iznijeli i svoje mišljenje, koje je shvaćanje najbliže rezultatima znanstvenog istraživanja, dakle objektivnoj istini«, jer ovako »ostaje čitalac često u neizvjesnosti.« Vidi u: Ferdo Heffler, »Pedagoški leksikon. Priručnik za teoriju i praksu uzgoja. Urednici: Dr. Stevan Pataki, Dr. Marijan Tkalčić, Ante Defrančeski i Josip Demarin, profesori. Nakladna knjižara 'Minerva', Zagreb, str. 471. U platnu zlatorez 200.– din.«, *Napredak: časopis za pedagogiju* 81/4 (1940), pp. 182–184, na p. 183.

¹⁶ Marijan Tkalčić, *Metafizičko i spoznajno teorijsko značenje kauzaliteta i teleologije*, doktorska disertacija u rukopisu ([Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 1921]), p. 61.

Rukopis se čuva u knjižnici Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, u podseriji Disertacije serije Postdiplomskih studija u Zagrebu fonda Dokumentiranog gradiva Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu (signatura podserije HR-FFZG-1-21-4).

¹⁷ Tkalčić, »Egzistencijalizam (Kierkegaard-Heidegger-Sartre)«, p. 59.

O statičnosti i nepromjenjivosti principa identiteta u formalnoj logici Tkalčić je pisao i u drugim djelima. Primjerice, u: Marijan Tkalčić, »Odgovor G. F. [Francetu] Weberu [treba: Veberu].«, *Jugoslavenska njiva* 5/39 (1921), pp. 620b–622b, na p. 621b;

Marijan Tkalčić, *Didaktika (Skripta) I*. Po predavanjima prof. dr. Marijana Tkalčića (Zagreb: Izdanje i litografija Stručnog odsjeka N. S. O.-e Zagrebačkog sveučilišta, 1948), p. 101;

Marijan Tkalčić, *Etika (savremeni pravci)*, stenografske beleške (Beograd: Izdanje Saveza studenata Filozofskog fakulteta, 1954), pp. 6–7, bilješka x.

ili statičnim principom, koji služi tek za utvrđivanje činjeničnog stanja, te je procijenio da mu nedostaje negacija. Znači da je formalnoj logici zamjerao i to što se slijepo drži principa proturječnosti,¹⁸ koji se zasniva upravo na negaciji. Kako je poznato, taj princip nalaže da nešto ne može istodobno posjedovati i ne posjedovati ili afirmirati i negirati određeno svojstvo, što se djelomično formalizirano bilježi kao 'A nije ne-A'.

Tkalčić se usprotivio i zasnivanju formalne logike na principu isključenja trećega, prema kojem se nekom obliku misli mora pripisati samo jedna od dviju kontradiktornih oznaka, što se, u slučaju pojma, bilježi i kao 'A je B ili ne-B'. To znači da je i za njega negacija presudna sastavnica. Vrlo važnu razliku između njega i principa proturječnosti, na primjeru njihove primjene na sudove, opisao je filozof, psiholog i prevoditelj Ivan Večerina (1906. – 1972.): »Dok zakon protivrečnosti tvrdi, da od dva protivrečna suda jedan mora biti lažan, zakon isključenja trećega tvrdi, da jedan od dva kontradiktorna suda mora biti istinit.«¹⁹ O tom se principu Tkalčić neizravno izjasnio 1954. godine u skriptama iz estetike. Kritizirajući estetske sudove kao isključive, zabilježio je sljedeće: »Znači, ako se ljudi i razlikuju u sudovima, i ako ja velim da je lepo a drugi da nije, onda jedan od te dvojice ima pravo a drugi nema«, što znači da »postoji pojam zablude na terenu estetskih sudova, kao što postoji zabluda na terenu uopšte teorijske spoznaje«, jer se problem postavlja isključivo, »ili – ili čisto po zakonima formalne logike.«²⁰ Tkalčić se nije složio s time da je između dva oprečna estetska suda samo jedan istinit, i to prema formalno-logičkim zakonima. Iz toga nedvojbeno proizlazi da je pod njima mislio i na princip isključenja trećega.

¹⁸ Taj je princip izričito spominjao tek prilikom komentiranja spoznajne teorije njemačkog filozofa i psihologa Wilhelma Wundta (1832. – 1920.). Vidi u: Tkalčić, *Metafizičko i spoznajno teorijsko značenje kauzaliteta i teleologije*, pp. 16–22.

¹⁹ Ivan Večerina, *Logika. Za više razrede srednjih škola* (Zagreb: Školska knjiga, 1953), p. 12.

²⁰ Marijan Tkalčić, *Predmet i metode estetike*, stenografske beleške (Beograd: Izdanje saveza studenata Filozofskog fakulteta, 1954), p. 60.

Da formalna logika nikako ne može biti primjenjiva u estetici, Tkalčić je ustvrdio i u: Marijan Tkalčić, »Symposion«, *Hrvatsko kolo. Književno-naučni zbornik* 6 (1953), pp. 249–262, na pp. 249–250: »Kritik: '<...> Umjetničko djelo, jednako kao i čovjek, živa je, u sebi napeta cjelina, koja se ne može odrediti i sapeti nikakvim razumskim zahvatima. Takva se cjelina, njen se unutrašnji pokret može samo doživjeti, a nikako misaono raščlaniti.' Filozof: 'Tvrdite, da je umjetničko djelo, doživljeno neposredno, napeta cjelina, u kojoj su oblik i sadržaj neodjeljivi polovi – a što se oni i spajaju i protive, da je neprilika za formalnu logiku, ali nije za umjetnički doživljaj.'«

Inače, *Symposion* je dijalog u kojem stavove sukobljavaju sljedeći protagonisti: »Estet, Kritik, Umjetnik i Filozof«. Pritom, kako tumači Blaženka Horvat, Kritičar »zapravo izgovara Tkalčićevo stanovište, <...>«. O tome vidi u: Horvat, *Filozofski pogledi Marijana Tkalčića*, magistarski rad, p. 98. Isto vidi u: Horvat, *Filozofski pogledi Marijana Tkalčića*, p. 88.

Posljednji princip na kojem se zasniva formalna logika je princip dovoljnog razloga, koji nalaže da svaka tvrdnja (posljedica) mora biti utemeljena u razlogu koji je čini razumljivom i opravdanom. O njemu se očitovao 1948. u skriptama iz didaktike, kada je sagledavao povijesni razvoj svih principa te iznosio prosudbe o njima. Kako piše, Aristotel je »formulirao osnovne principe logičkoga mišljenja, iako se mislilo logički i prije Aristotelovih formulacija«, a Leibniz je »formulirao logičko načelo ‘dovoljnoga razloga’, iako je naučno mišljenje i prije njega obrazlagalo sve tvrdnje (sudovi), koje su se postavljale s pretenzijom da budu naučne.«²¹ To znači, zaključuje on, da »principi nisu plodovi nekih neobičnih nadahnuća, ne nalaze se gotovi, nego ih valja metodički otkrivati, t. j. formulirati ponekad duljim procesom apstrahiranja i generaliziranja.«²² Time je jasno poručio da su principi formalne logike sekundarni u odnosu na mišljenje.

Kritika formalne logike, naročito iz perspektive četiriju principa mišljenja, prisutna je u povijesti filozofije. Posebice je izražena kod njemačkog filozofa Georga Wilhelma Friedricha Hegela (1770. – 1831.). Prema interpretaciji filozofa Vladimira Filipovića (1906. – 1984.), »Hegelova kritika formalne logike je zapravo posve negativna i uništavajuća«, dodavši da su za njega »formalno-logički principi ‘mrtve kosti’ (ne čak ni cjeloviti skelet!) istrgnute iz živog punog organizma i prema tome nezazbiljne i zazbiljnosti neadekvatne sheme.«²³ Hegelovim su se stavovima, kako doznajemo od filozofa Gaje Petrovića (1927. – 1993.), »inspirirali i neki marksisti«, a posebice njegov sunarodnjak te filozof, politolog i povjesničar Friedrich Engels (1820. – 1895.).²⁴ Upravo će se on pokazati kao jedna od glavnih inspiracija za Tkalčićeva promišljanja iz logike.

Ulogu formalne logike razmatrao je i u kontekstu filozofskih problema. O tome je u skriptama iz etike 1954. godine zapisao sljedeće: »Ja bih gotovo rekao da je teže postaviti filozofski problem nego naći njegovo rješenje, jer čim sam postavio problem, ako sam ga dobro postavio, onda je već rešenje samo stvar konsekventnosti logičkog mišljenja, zapažanja činjenica i držanja onih elementarnih metodoloških uputstava koja se uče u formalnoj logici.«²⁵ Znači da je tu koncepciju logike, s njezinim sustavom pravila, smatrao alatom za valjano mišljenje o problemima koje postavljaju druge filozofske discipli-

²¹ Tkalčić, *Didaktika (Skripta) I*, p. 80.

²² Ibid.

²³ Vladimir Filipović, »Značenje Hegelove kritike formalne logike«, *Pogledi: časopis za teoriju društvenih i prirodnih nauka* 1/12 (1953), pp. 859–870, na p. 868.

²⁴ Gajo Petrović, »Pregled povijesti logike«, *Metodički ogledi: časopis za filozofiju odgoja* 20/2 (2013), pp. 129–182, na p. 153 i p. 166: »Očito inspiriran Hegelom, Engels u *Anti-Dühring*u i u *Dijalektici prirode* daje kritiku osnovnih principa formalne logike <...>«.

²⁵ Tkalčić, *Etika (savremeni pravci)*, p. 5.

ne. Pritom je bio uvjeren da je zahtjevnije postaviti filozofski problem nego ga riješiti pomoću pravila proizašlih iz nje. Ipak, nije nevažno izvještiti se u logičnom mišljenju, za što je presudno usvojiti formalno-logička pravila. Kako tvrdi, logično mišljenje »sređeno je mišljenje po stalnim logičkim regulativima«, a zadatak je formalnog obrazovanja »da često konfuzno i svojevoljno mišljenje sredi i disciplinira prema formalno logičkim principima«. ²⁶

2.2. Dijalektička logika

Dijalektičku je logiku Tkalčić postavio kao krajnju suprotnost formalnoj. Njihovu je razliku objasnio u skriptama iz etike na primjeru odnosa idealizma i materijalizma:

»Mi znamo da su odnosi i relacije problemi logike. Ako su oni problemi logike, znači da se mogu tretirati na terenu formalne logike i na terenu dijalektičko materijalističke logike. Da li se taj odnos idealizma i materijalizma tretira više formalno-logički ili dijalektički, i šta znači formalno logički odnos i što znači dijalektički odnos? Veli se: jedno negira drugo. To će reći, idealizam je negacija materijalizma, a materijalizam je negacija idealizma. I upravo ta reč negacija je zavela i mnoge marksiste da nisu diferencirali određenu negaciju u formalnoj logici i određenu negaciju u dijalektici. Negaciju u formalnoj logici, kao što vam je poznato, uzimamo kao tačnu kod Kanta u njegovom sistemu kategorija ili kad se u formalnoj logici govori o sudovima, onda se oni u kvalitetu dele na afirmativne, negativne i limitativne. [...] moglo bi se reći ovako: teza i antiteza, uzete u formalnoj logici, znače: antiteza održava tezu i samu sebe. Taj odnos nije dinamičan, on je statičan. Prema tome, znači: materijalizam ne pobija idealizam, on ga u istom času i održava i samoga sebe kao negaciju idealizma. Znači, pobijati idealizam u smislu formalno logičke negacije znači ograničavati, pojednostavljivati, simplificirati materijalizam. Dijalektički odnos negacije je, međutim, drukčiji. Dijalektični odnos je proces prevazilaženja.« ²⁷

Dok je formalna statična i ne upotrebljava proturječne i negaciju na zadovoljavajući način, dijalektička je logika dinamična i podrazumijeva negaciju teze kao antitezu i preduvjet za sintezu. Tkalčić je poručio i to da ako se sukob idealizma i materijalizma shvati isključivo formalno-logički, onda ostaje opreka bez mogućnosti za razvoj. Ako se shvati dijalektički, onda je ta opreka nužan korak prema procesu u kojem novi stupanj (materijalizam) uključuje i istodobno nadilazi stari (idealizam). I u pedagoškom je leksikonu dijalektičku logiku opisao kao »razvijanje misli iz samoga mišljenja, samopokretanje pomoću protivurječja, koja se najprije razvijaju, pa se opet sastave na višem stepenu u

²⁶ Marijan Tkalčić, *Pedagogija i tehnika učenja* (Zagreb: Minerva, 1934), pp. 36–37.

²⁷ Tkalčić, *Etika (savremeni pravci)*, pp. 6–7, bilješka x.

sintezi«, u kojoj »pozicija i negacija zajedno daju cjelinu predmeta.«²⁸ Upravo u tako pojašnjenom odnosu uočava se i razlika između načina na koji principe mišljenja razumijeva formalna, a na koji dijalektička logika: dok prva robuje isključivosti i statičnosti, druga stremi uključivanju proturječnih mogućnosti i dinamičnosti. Dakako, to ne znači da je Tkalčić u potpunosti odricao postojanje negacije u formalnoj logici, nego je bio uvjeren da ju ona ne primjenjuje adekvatno, kako to čini dijalektička logika. Upravo je procjenjivanje vrijednosti formalne iz perspektive dijalektičke logike, što će biti slučaj i u vrednovanju gotovo svih preostalih koncepcija, postupak koji bi se mogao prigovoriti Tkalčiću kao pristran.

Osim što je ukazivao na njihove razlike u pristupu predmetu spoznaje, Tkalčić je iznio stav i o njihovu odnosu podređenosti i nadređenosti. Uvjeren je u sljedeće: »ne prosuđuje se značenje, vrijednost i položaj dijalektike iz formalne logike, nego obratno, dijalektika određuje spoznajno značenje principa i oblika formalno-logičkoga mišljenja.«²⁹ Time je nedvosmisleno poručio da je dijalektika nadređena formalnoj logici. To znači da je i zastupao poziciju da dijalektika ne čini formalnu logiku suvišnom, što se vidi i u ranije naznačenoj tvrdnji o njezinoj važnosti za preciznost u mišljenju. Tako je iskazao bliskost Engelsu, koji je također smatrao da su i jedna i druga važne za svakodnevni život i za znanost.³⁰

Pitanje odnosa između formalne i dijalektičke logike, kako doznajemo od talijanskog filozofa Diega Marconija, u prvi je plan stupilo šezdesetih godina 20. stoljeća, premda je ishodište imalo u kulturnom miljeu takozvanog istočnog

²⁸ T. [Marijan Tkalčić], natuknica »Dijalektika«, pp. 50b–51b, u: Stevan Pataki, Ante Defrančeski, Marijan Tkalčić i Josip Demarin (ur.), *Pedagogijski leksikon. Priručnik za teoriju i praksu odgoja* (Zagreb: Minerva nakladna knjižara, 1939), na pp. 50b–51a.

Tkalčić je u svojim djelima prikazivao i povijesni razvoj dijalektike i njezina razna tumačenja. Vidi, primjerice, u: T. [Tkalčić], natuknica »Dijalektika«, p. 51a–b;

T. [Marijan Tkalčić], natuknica »Trivij«, pp. 427b–428a, u: Stevan Pataki, Ante Defrančeski, Marijan Tkalčić i Josip Demarin (ur.), *Pedagogijski leksikon. Priručnik za teoriju i praksu odgoja* (Zagreb: Minerva nakladna knjižara, 1939);

Marijan Tkalčić, *Pedagogija*. I., II. i III. dio. Po predavanjima prof. Dr. M. [Marijana] Tkalčića (Zagreb: Izdanje i litografija Stručnog odsjeka N. S. O.-e zagrebačkog Sveučilišta, 1948), p. 62.

Marijan Tkalčić, *Identitetna filozofija hoće da prebrodi dualitet / Duh i materija/ i da svijet shvati kao totalitet – jedinstvo koje je metafizičkog karaktera* [Uvod u materijalističku gnozeologiju] ([Zagreb: Viša pedagoška škola, 1946]), p. 12.

²⁹ Tkalčić, *Didaktika (Skripta) I*, pp. 101–102.

³⁰ Friedrich Engels, »Herrn Eugen Dührings Umwälzung der Wissenschaften (Anti-Dühring)«, u: Renate Merkel[-Melis] (hrsg.), *Karl Marx, Friedrich Engels: Gesamtausgabe. Erste Abteilung. Werke, Artikel, Entwürfe. Band 27* (Berlin: Dietz Verlag, 1988), pp. 217–483, na pp. 330–331.

marksizma.³¹ Bilo je i, kako tvrdi teolog i filozof Ivan Zelić (1956. – 2021.), izrazito politički motivirano. Kako objašnjava, logika i formalna logika u ruskom komunizmu bili su »zapravo sinonimi«, a atribut »‘formalna’ služio je da bi se logika razlikovala od dijalektike, odnosno od ‘dijalektičke logike’, koju su osnivači marksizma-lenjinizma preuzeli od Hegela i naglašavali njezinu važnost za svoju filozofiju«, dok su formalnu logiku odbacivali kao proturevolucionarnu i buržoasku.³² U tom je smislu Tkalčić u skriptama iz didaktike i opisao odgovor dijalektičkog materijalizma na pitanje je li spoznaja pasivna slika objektivne stvarnosti i postoji li posve teorijski kriterij istine. Prema njegovu mišljenju, »na sva ta pitanja dijalektički materijalizam odgovara odrečno i poriče da je spoznaja pasivna slika objektivne stvarnosti, poriče da je nauka ‘objektivistički’, nezainteresirani, apolitičan, neutralan odraz svijeta, poriče da postoji sam za sebe interes, koji bi težio za spoznajom zbog same spoznaje, poriče da ima neki teorijski apsolutan i nepromjenljiv kriterij istine«, i to zato što »spoznaja, teorija, nauka neraskidljivo je povezana s praksom, ona *potječe* iz prakse, a [revolucionarna] praksa je i kriterij njezine istinitosti (Marx, Lenjin).«³³

³¹ Diego Marconi, »Logique et dialectique. Sur la justification de certaines argumentations hégéliennes«, *Revue philosophique de Louvain* 81/52 (1983), pp. 563–579, na p. 563: »Au cours des années soixante, le problème du rapport entre logique et dialectique revint au premier plan, surtout grâce aux polémiques de l’école de Francfort. Il était usuel, à cette époque, d’opposer logique formelle et logique dialectique <...> La plupart de ces oppositions n’étaient pas nouvelles: la dichotomie logique formelle/logique dialectique se trouve notamment chez Engels (1873/82, p. 662) <...>; par conséquent, ces distinctions étaient courantes dans le milieu culturel du ‘marxisme oriental’, <...>« [Tijekom šezdesetih godina problem odnosa između logike i dijalektike ponovno je došao u prvi plan, ponajprije zahvaljujući polemikama frankfurtske škole. U to je vrijeme bilo uobičajeno suprotstavljati formalnu logiku i dijalektičku logiku <...>. Većina tih suprotnosti nije bila nova: dihotomija formalna logika – dijalektička logika pojavljuje se, među ostalim, već kod Engelsa <...>. Prema tome, te su distinkcije bile uobičajene u kulturnom okruženju takozvanog ‘istočnog marksizma’, <...>.]

³² Ivan Zelić, »Avanture logike u komunističkoj Rusiji«, *Obnovljeni život. Časopis za filozofiju i religijske znanosti* 70/2 (2015), pp. 243–254, na pp. 244–245.

Zelić u tom članku pokazuje da je odnos prema (formalnoj) logici u Sovjetskom Savezu bio podložan snažnim ideološkim i političkim oscilacijama. Od prosinca 1946. godine, »nakon Staljinove osobne intervencije, logika se vraća u obrazovni sustav« (p. 243), iako je »još dugo vremena prevladavalo <...> mišljenje da je ona u odnosu prema dijalektičkoj logici jedna niža i ograničena disciplina« (p. 246). Te okolnosti pružaju širi povijesni i politički kontekst za razumijevanje rasprava o odnosu formalne i dijalektičke logike. U tom se kontekstu može sagledati i takozvana rezolucija Informbiroa iz 1948. godine, kao relevantna politička prekretnica u jugoslavensko-sovjetskim odnosima. Međutim, te okolnosti samo su institucionalne naravi, pa ne dopuštaju izravne zaključke o izvorištu pojedinačnih filozofskih pozicija, uključujući i Tkalčićeve.

³³ Tkalčić, *Didaktika (Skripta) I*, p. 38.

2.3. Psihologizam

Kada se radi o psihologizmu u logici, kineski filozof Daiwei Li iznio je nekoliko početnih zapažanja: pojavio se krajem 19. stoljeća uslijed rasprave o ulozi psihologije u rješavanju filozofskih problema; u početku je korišten kao pogrdan naziv za učenja koja su psihologiju pretpostavljala logici; ima razne inačice i brojna, čak i suprotstavljena značenja.³⁴ Unatoč tome, postoje neka zajednička obilježja svih psihologističkih nastojanja. Prema srednjoškolskom udžbeniku iz logike Gaje Petrovića, zagovornici psihologizma u logici »smatraju da je logika samo dio ili praktična primjena psihologije«, i to zato što je logika »znanost o formama i zakonima mišljenja, a mišljenje je samo jedna od psihičkih funkcija«, pa budući da sve njih »proučava psihologija, logika je nužno posebna disciplina psihologije.«³⁵ Kako se može i pretpostaviti, ta je koncepcija naišla na snažan otpor filozofa, naročito logičara. Tkalčić je o njoj iznosio podvojena mišljenja, koja su ovisila o stupnju njezine krajnosti.

U leksičkoj natuknici o logici iznio je deskriptivnu odredbu psihologizma. Ustanovio je da ta koncepcija »izvodi logičke principe iz subjektivnih psihičkih procesa i psihologijskih zakona, a shvaća ih kao produkte dugoga psihičkog razvitka«, s time da ne mora nužno biti subjektivna, zato što »može priznati

³⁴ Daiwei Li, »A Search for the Definitions of Logical (Anti-)Psychologism«, *Synthese. An International Journal for Epistemology, Methodology and Philosophy of Science* 205, article number 151 (2025), pp. 1–19, na p. 1: »Psychologism is mainly known because of the so-called ‘Psychologismus-Streit’ in German philosophy at the turn of the last century, which revolved around the proper role of psychology in addressing philosophical problems, especially in logic.« [Psihologizam je ponajprije poznat po takozvanom ‘Sporu o psihologizmu’ u njemačkoj filozofiji na prijelazu u prošlo stoljeće, koji je za središte imao pitanje ispravne uloge psihologije u razmatranju filozofskih problema, osobito u logici.];

p. 2: »The ‘old story’ (Kusch 1995, p. 4) we heard often about psychologism is that because of the vehement attacks given by Frege and Husserl, ‘psychologism’ became increasingly widespread familiar in a pejorative sense <...>. Although the term ‘psychologism’ has been the subject of much debate, there is no consensus on its precise meaning. ‘Psychologism’, if without careful clarification, is ‘an exceedingly hazy doctrine’ (Scarre 1989, p. 110) and could be understood in different ways by different people, some of them even in opposition to each other.« [‘Stara priča’ (Kusch 1995, p. 4) koju često slušamo jest ta da je, zbog žestokih napada Fregea i Husserla, pojam *psihologizam* postupno postao uobičajen u pejorativnom značenju <...>. Iako je bio predmet brojnih rasprava, ne postoji suglasnost oko njegova preciznog značenja. *Psihologizam*, ako nije precizno razjašnjen, predstavlja ‘iznimno nejasnu doktrinu’ (Scarre 1989, str. 110) i može se razumjeti na različite načine kod različitih autora, pri čemu su neka od tih tumačenja čak međusobno suprotstavljena.] <https://doi.org/10.1007/s11229-025-05002-w>

³⁵ Gajo Petrović, *Logika: udžbenik za III razred gimnazije* (Zagreb: Školska knjiga, 1964), p. 248.

i objektivno značenje relacija i vrijednosti.«³⁶ Načelno nije imao zamjerki psihologizmu, pogotovo onoj njegovoj varijanti koja pomiruje subjektivnost i objektivnost. Štoviše, preferirao ga je u odnosu prema formalnoj logici zbog njegova empirijskog karaktera. Kako je zabilježio u leksičkoj natuknici o sudu, »psihologijska istraživanja su pokazala da se proces zaključivanja ne vrši po shemi, koju je postavila formalna logika (Aristotel) – redovno se utvrđuje relacija neposredno, bez ‘posredovanog pojma’ (terminus medius)«, budući da »sud stvara prve pojmove iz zamjećaja, a ovako dobiveni pojmovi ulaze kao članovi u dalje sudove.«³⁷ Prema tome, držao je da su istraživanja u sklopu psihologije egzaktnija, a time i pouzdanija od onih koja poduzima formalna logika.

Međutim, nije bio zadovoljan smjerom u kojem se psihologizam razvijao. Njime je prevladala jednostranost, koja je prerasla u krajnost koju nije podržavao. Opisao ju je 1951. godine: »Čitav je raspon psihologijske problematike od ‘spiritualističkih’ ‘doživljaja’, ‘strukture’ i ‘obliča’, do ‘naturalističkih’ instinkata, nagona i ‘potisnutih kompleksa’ obilježen zajedničkim idealističkim polazištem, po kome su psihičke funkcije autonomne, prvobitne i nezavisne od objektivne stvarnosti«, pri čemu »ta idealistička osnova, i pored svih metodologijskih pokušaja, ne osigurava jedinstvo psihološke nauke, štaviše, upravo je u toj osnovi i uzrok njene suvremene krize, raspadanja njenoga predmeta.«³⁸ Krizu psihologizma, prema Tkalčićevu tumačenju, prouzrokovalo je idealističko, i ujedno prekomjerno subjektivno stajalište, koje je opisao krajnjim psihologizmom. Dok bi, kako je protumačio u studiji o određenju filozofije iz 1920. godine, psihologizam »baš morao da naglasi razliku ‘spoznajne teorije’ i logike od psihologije«, onaj krajnji »identifikuje ‘predmet’ logike i ‘spoznajne teorije’ s predmetom psihologije« i »samo nedosljednošću proteže svoju metodu na logiku i spoznajnu teoriju«, uslijed čega dolazi u »protuslovlje sa samim sobom«.³⁹

Prepoznao je i druge njegove poteškoće. On »nastoji egzaktnost psihologije postići metodama prirodnih nauka i zastupa što veće zbliženje psihologije i prirodnih nauka«, zbog čega je konstatirao da je »u savremenoj filozofiji isto što je bila negdanja matematska metoda i da je premalo kritičan prema samom

³⁶ T. [Tkalčić], natuknica »Logika«, p. 189a.

³⁷ T. [Marijan Tkalčić], natuknica »Sud«, pp. 399b–401b, u: Stevan Pataki, Ante Defrančeski, Marijan Tkalčić i Josip Demarin (ur.), *Pedagogijski leksikon. Priručnik za teoriju i praksu odgoja* (Zagreb: Minerva nakladna knjižara, 1939), na p. 401a.

³⁸ Marijan Tkalčić, *Dijalektičko jedinstvo odgoja, obrazovanja i nastave* (Zagreb: Naklada »Školska knjiga«, 1951), p. 69 i 70.

³⁹ Marijan Tkalčić, *Pokušaj određenja filozofije s osobitim obzirom na religiozni momenat u filozofiji* (Zagreb: [vlastita naklada], 1920), pp. 6–7.

sebi«, dok »nasuprot tom krajnjem psihologizmu ima smjer, koji traži specifično psihološke metode, pa i prema tome ne uvlači u tolikoj mjeri psihologiju u logiku i 'spoznajnu teoriju'.«⁴⁰ Očito je problematičnim prepoznao prekomjerno oslanjanje psihologije na metode prirodnih znanosti, kojima je htjela postići veću razinu priželjkivane egzaktnosti, ali se pritom narušila njezina autonomnost. Spomenuo je i poželjan smjer psihologizma, koji ne preteže nijednoj krajnosti. Spomenuo ga je i kada je ustvrdio da se problem odnosa apsolutizma i relativizma pretače »danas u pitanje psihologizma i antipsihologizma, kao krajnje zaoštrenje metodskih razlika«, koji očito predstavljaju dvije nepomirljivosti, dok »imade smjer, koji je moguće najbliži ispravnom određenju filozofije, ali taj smjer dijeli spoznaju na funkcije i predmete, – a u toj se podjeli ogleda *psihologijsko* stajalište prema spoznaji.«⁴¹ Nažalost, nije objasnio o kojem se točno smjeru radi. Na temelju stavova o psihologizmu, njegovim krajnostima i mišljenja da ipak postoji »poželjan smjer« te koncepcije, može se zaključiti da nije u potpunosti ispravna konstatacija Blaženke Horvat da Tkalčić »nije prihvatio Dvornikovićev psihologizam [Vladimir Dvorniković, 1888. – 1956.]«, unatoč tome što je bio pod utjecajem tog hrvatskog filozofa.⁴² Naime, moguće je da nije prihvatio njegov psihologizam, ali nije točno to da nije prihvaćao psihologizam u potpunosti. Ipak, ispravno je zamijetila to da Tkalčić, »iako problem spoznaje nije riješio[,] jasno je pokazao uzaludnost i ispraznost ogorčenih sukoba između pojedinih filozofskih škola«, jer se »sve te ekstremne pozicije pretvaraju u isti dogmatizam«, te da on »'sterilnom' smatra raspravu psihologizma i antipsihologizma.«⁴³

Unatoč tome što je imao brojne zastupnike, Tkalčić je izdvojio jednog filozofa kao najzvučnijeg predstavnika druge krajnosti psihologizma ili anti-

⁴⁰ Tkalčić, *Pokušaj određenja filozofije s osobitim obzirom na religiozni momenat u filozofiji*, p. 7.

Sličnu tvrdnju vidi i na p. 6: »Psihologizam ne sužuje psihologiju samo na funkcije, nego traži da se metoda psihologije protegne i na 'objekat' filozofije.«

Upravo na temelju te tvrdnje Horvat je zaključila da »Tkalčić inače nije bio sklon psihologizmu >...<«. Vidi u: Horvat, *Filozofski pogledi Marijana Tkalčića*, magistarski rad, p. 15. Isto vidi u: Horvat, *Filozofski pogledi Marijana Tkalčića*, p. 20.

⁴¹ Tkalčić, *Pokušaj određenja filozofije s osobitim obzirom na religiozni momenat u filozofiji*, p. 6.

⁴² Horvat, *Filozofski pogledi Marijana Tkalčića*, magistarski rad, p. 14. Isto vidi u: Horvat, *Filozofski pogledi Marijana Tkalčića*, p. 20.

Da je smatrala da je Tkalčić bio pod Dvornikovićevim utjecajem, vidi na p. 14 magistarskog rada, odnosno na p. 19 monografije: »Mladi je Tkalčić bez sumnje bio pod Dvornikovićevim utjecajem, što je najočitiije u kritici transcendentalne koncepcije spoznajne teorije i u nastojanju da se stvori naša originalna filozofija.«

⁴³ Horvat, *Filozofski pogledi Marijana Tkalčića*, magistarski rad, pp. 14 i 15.

Isto vidi u: Horvat, *Filozofski pogledi Marijana Tkalčića*, p. 20.

psihologizma. Prema njegovu mišljenju, »najuvažniji je predstavnik antipsihologizma E. Husserl, kao začetnik fenomenološke metode.«⁴⁴ Takva odredba Edmunda Husserla (1859. – 1938.) nimalo ne čudi, budući da on zaista i glasi kao vrlo istaknut kritičar psihologističke logike. Ipak, u istom je tekstu oslabio takvu karakterizaciju njemačkog filozofa. Zaključio je da »treba Husserla staviti u posredan smjer, a ne među ‘čiste antipsihologe’, koji unatoč svojega imena, zapravo ostaju psiholozi.«⁴⁵ Odredba Husserla kao ipak djelomičnog zastupnika psihologizma nije bila uobičajena, ali Tkalčić nije bio usamljen u njoj.⁴⁶

U toj se studiji, inače, Tkalčić žestoko obrušio na dotadašnju te pokušao uspostaviti novu spoznajnu teoriju, što je pak u njezinu prikazu pohvalio pedagog Alfonso Heisinger (Žarković, 1894. – 1962.).⁴⁷ S druge je strane bila predmet izrazito oštre kritike proizašle iz pera Franceta Vebera (1890. – 1975.) zbog, kako je procijenio, njezine snažne orijentiranosti prema suvremenim novokantovskim naučavanjima, kojima taj slovenski filozof i pedagog nije bio sklon.⁴⁸ Ipak se u konačnoj ocjeni ogradio, rekavši da se usmjerio općenito na novokantovske teze, a nipošto na Tkalčićeve stavove, preporučivši studiju za

⁴⁴ Tkalčić, *Pokušaj određenja filozofije s osobitim obzirom na religiozni momenat u filozofiji*, p. 7.

Isto vidi i u: T. [Marijan Tkalčić], natuknica »Husserl, E.«, pp. 132a–133b, u: Stevan Pataki, Ante Defrančeski, Marijan Tkalčić i Josip Demarin (ur.), *Pedagogijski leksikon. Priručnik za teoriju i praksu odgoja* (Zagreb: Minerva nakladna knjižara, 1939), na p. 132a.

⁴⁵ Tkalčić, *Pokušaj određenja filozofije s osobitim obzirom na religiozni momenat u filozofiji*, p. 9.

⁴⁶ Vidi, primjerice, u: J. [Jitendra] N. [Nath] Mohanty, »Husserl, Frege and the Overcoming of Psychologism«, u: Kah Kyung Cho (ed.), *Philosophy and Science in Phenomenological Perspective* (Dordrecht: Martinus Nijhoff Publishers, 1984), pp. 143–170, na p. 143: »Secondly, in spite of the zealous anti-psychologism of the *Prolegomena*, Husserl had not understood the full force and all the implications of Frege’s philosophy of logic, and so, not surprisingly, relapsed into a version of psychologism which he dignified by the name ‘transcendental phenomenology.’« [Drugo, unatoč revnom antipsihologizmu *Prolegomene*, Husserl nije u potpunosti shvatio punu snagu i sve implikacije Fregeove filozofije logike te je, što ne iznenađuje, ponovno zapao u jednu inačicu psihologizma, kojoj je dao uzvišeno ime ‘transcendentalna fenomenologija’.] https://doi.org/10.1007/978-94-009-6113-5_11

U monografiji o psihologizmu, njemački filozof Martin Kusch iznio je i podatke o filozofima koji su dotad ‘optuženi’ za psihologizam, među koje je uvrstio i Husserla. Vidi u: Martin Kusch, *Psychologism. A Case Study in the Sociology of Philosophical Knowledge* (New York: Routledge, 1995), pp. 94–98.

⁴⁷ Žarković, »Pokušaj određenja filozofije. Marijan Tkalčić: Pokušaj određenja filozofije s osobitim obzirom na religiozni momenat u filozofiji (Filozofijska biblioteka br. 2), Zagreb, 1920.«, p. 5a: »Naročita je piščeva značajka njegova odlučna opozicija i otklanjanje dosadašnje spoznajne teorije, a uz to i vrlo vredni zahtev stvaranja nove snažne i životne religiozne filozofije.«

⁴⁸ Veber, »Marijan Tkalčić: Pokušaj određenja filozofije s osobitim obzirom na religiozni momenat u filozofiji, Zagreb, 1920. (Filozofijska biblioteka, br. 2); 32 strani.«, p. 314:

proučavanje filozofski obrazovanom čitateljstvu.⁴⁹ Možda je upravo taj završetak Esihu bio poticaj za tvrdnju da je o Tkalčičevoj studiji »pisao pohvalno dr. F. Veber, prvi slovenski filozof u 'Ljubljanskom zvonu' god. 1921.«⁵⁰ Ta je tvrdnja vrlo dvojbeni s obzirom na sadržaj Veberova prikaza. Naime, je li on zaista iznio kritiku novokantovstva, a ne Tkalčića, kojega je ranije svrstao među pobornike upravo te filozofske struje? Je li uopće točno da je Tkalčić favorizirao novokantovska učenja? Sudeći prema sadržaju njegove studije, ne može se reći da je bio njihov gorljivi zagovaratelj. To je jasno i iz njegova odgovora na Veberovu kritiku, u kojem se branio od takvih poistovjećivanja, kao i iz njegove kritike nauka Immanuela Kanta (1724. – 1804.).⁵¹ Veberu se,

»Poznavalcu sodobne filozofske literature ne more biti zakrito, da spaja avtorja najožja vez s sodobnimi *novokantovskimi* strujami. Razne avtorjeve misli spominjajo tudi na takozvano *marburško šolo* (Cohen — Natorp), osobito njegovo poudarjanje 'transcendentnosti' *aktov*. Mene samega vse te novokantovske struje, ki nastopajo še dandanes kot oficijelna nemška filozofija (= filozofija nemškega idealizma), ne zadovoljujejo, ne stvarno ne metodično, iz razlogov, ki sevajo dovolj jasno že iz mojega pravkar izišlega 'Uvoda' (prim. osobito str. 16—29, 30—39, 40—56, 289—322, 323—327).«

Osim na primjeru Heisingera (Žarkovića) i Vebera, suprotne ocjene tog Tkalčičeva djela (negativna – Kučera, pozitivna – Grubić) vidi u: E. [Elza] Kučera, »Marijan Tkalčić. Pokušaj određenja filozofije s osobitim obzirom na religiozni momenat u filozofiji. Zagreb, 1920. (Filozofijska biblioteka uređuje dr. Vl. Dvorniković br. 2). Dr. Stjepan Matičević. Počeci filozofije. Zagreb 1919.«, *Jugoslavenska obnova-njiva* 4/46 (Zagreb, 31. decembra 1920.), p. [897], na p. [897]a–b;

Dušan Grubić, »Marijan Tkalčić: Pokušaj određenja filozofije s osobitim obzirom na religiozni momenat u filozofiji.«, *Slavenska tribuna* 1/3 (Zagreb, 15. januara 1921.), p. 3c–d.

⁴⁹ Veber, »Marijan Tkalčić: Pokušaj određenja filozofije s osobitim obzirom na religiozni momenat u filozofiji, Zagreb, 1920. (Filozofijska biblioteka, br. 2); 32 strani.«, p. 316: »Izrečno pa še pripomnim, da sem s tem podal na kratko in provizorično le *svoje* strokovno stališče napram problematiki avtorjevega spisa, a *nikake zadevne 'ocene'*. Ravno nenavadna resnost, sevajoča iz tega spisa, me je napolila, da ga nisem le en passant prečital: zato ga sam vsakemu naj topleje priporočam, čeprav predpostavlja točno umevanje njegovega besedila že precejšnjo filozofsko naobrazbo.«

⁵⁰ I. [Ivan] E. [Esih], »Racionalizacija učenja. Uz novu knjigu dra Marijana Tkalčića 'Pedagogija i tehnika učenja'«, *Obzor* 75 (Zagreb, 20. kolovoza 1934.), br. 190, p. 1a–e, na p. 1b.

⁵¹ Tkalčić, »Odgovor G. F. [Francetu] Weberu [treba: Veberu].«, pp. 620b–622b.

Nažalost, čini se da ta obrana nije polučila priželjkivanim uspjehom. Tkalčić je i dalje svrstavan među pristalice novokantovstva, a zbog toga i negativno ocjenjivan. Vidi, primjerice, u: Zdenko Vernić, »Dr. Marijan Tkalčić: Pedagogija i tehnika učenja«, *Ideje: časopis za književnost, politička i društvena pitanja* 1/3 (Beograd, 17. novembra 1934), p. 1b–f, na p. 1c–d: »Autor [Tkalčić] je svim bićem svojim zarobljen u vezama strane, njemačke filosofije. Ranije je i pisao nekim strahovitim jezikom. Sada mu je jezik znatno bolji. (Od ranijega pisanja ostale su samo neke nemušte riječi. 'Cijelost' još je jedna od najblažih). Ali i to bismo mu rado 'progledali kroz prste', kad nebi bio prožet tim tuđinskim duhom germanske nebulozne metafizike od Kanta preko Hegela do [Hansa Adolfa Eduarda, 1867. – 1941.] Driescha, pa Sprangera i Novokantovaca.«

dakle, može prigovoriti da je negativno mišljenje o Tkalčiću zasnivao na vrlo pristranom mišljenju o jednom filozofskom pravcu u koji je neopravdano u cijelosti svrstao i hrvatskog filozofa.

2.4. Ostale koncepcije logike

Tkalčić je iznio prosudbe i o: formalističkoj, realnoj, psihičkoj logici te logizmu i metalogici. Budući da su zapisi o njima vrlo kratki ili malobrojni, objedinio sam ih u jedno potpoglavlje.

Formalističku, realnu i psihičku logiku komentirao je baveći se obilježjima formalne logike. Vrlo je dobro znao da postoji razlika između nje i formalističke logike te mu je bila izrazito važna. Na nju je ukazao 1920. u djelu o određenju filozofije, kada je ustanovio sljedeće: »Pogrješka metabaze [poistovjećivanje filozofije i spoznajne teorije u staroj spoznajnoj teoriji] dobiva kod toga nastojanja oko novog shvatanja spoznaje važno mjesto, jer ne znači neku *formalnu* logičku pogrješku, nego još više i *stvarnu*«, a psihička logika, kao »čisto *formalistička* (ne 'formalna logika'), nije dovoljno naglasila tu pogrješku: istom tako zvana 'realistična logika' podaje joj veću važnost.«⁵² Dakle, takozvanu psihičku logiku

Doduše, kako je primijetila Horvat: »Prema novokantovcima on [Tkalčić] nije bio tako oštar i bespoštedan kao što je, na primjer, Dvorniković u tekstu *Sterilnost 'transcendentalne' metode u suvremenoj filozofiji* gdje novokantovce naziva transcendentalcima.« Vidi u: Horvat, *Filozofski pogledi Marijana Tkalčića*, magistarski rad, p. 14. Isto vidi u: Horvat, *Filozofski pogledi Marijana Tkalčića*, pp. 19–20.

Tkalčićevu kritiku Kantova nauka vidi, primjerice, u: Tkalčić, *Pokušaj određenja filozofije s osobitim obzirom na religiozni momenat u filozofiji*, pp. 18–19;

Marijan Tkalčić, *Oblik i sadržaj. Problem i osnovna rješenja u novijoj idealističkoj estetici* (Zagreb: Izdavačko poduzeće «Školska knjiga», 1952), pp. 5–59, na pp. 24–40;

Marijan Tkalčić, »Pogovor. *Kantova kritika rasudne moći*«, u: Immanuel Kant, *Kritika rasudne snage*. Preveo Viktor D. [Dragutin] Sonnenfeld (Zagreb: Kultura, 1957), pp. 327–343.

Dakako, nauk novokantovaca ne slijedi u potpunosti Kantov nauk. Međutim, njihovu je glavnu devizu Tkalčić ironizirao i poručio da »put savremene filozofije ne vodi k geslu: 'Natrag k Kantu', nego zapravo: 'Dalje preko Kanta!'«. Vidi u: Tkalčić, *Pokušaj određenja filozofije s osobitim obzirom na religiozni momenat u filozofiji*, p. 19.

Vidi i: Tkalčić, »Egzistencijalizam (Kierkegaard-Heidegger-Sartre)«, p. 26: »I zaista, čitava je historija idealističke filozofije prekrivenije ili otvorenije upiranje na to 'vječno isto', identično, apsolutno – niz je varijacija na istu 'klasičnu' temu, a njeni moderni i najmoderniji pravci samo 'restauracije' starih sistema, i to ponajviše onih, koji su svoju problematiku razvili iz Kantovih 'Kritika'. <...> A svi se ti pozivi na 'povratak', na uzmak, svi se ti novi 'izmi' – te nove etike, estetike i logike – bez sustezanja predaju starim društvenim silama, koje brane i opravdavaju, kojima i služe kao tupo i zardalo ideološko oružje.«

⁵² Tkalčić, *Pokušaj određenja filozofije s osobitim obzirom na religiozni momenat u filozofiji*, p. 17.

odredio je formalističkom, a ne formalnom. To znači da je smatrao da ona, za razliku od formalne koja drži da su oblici misli potpuno odvojeni od stvarnosti, nije ‘antiontološka’, što znači da ih povezuje sa stvarnošću.⁵³

Ono što je u posljednjem citatu nazvao ‘pogreškom metabaze’, dakle pogreškom koju je činila stara spoznajna teorija, smatrao je ne samo formalno-logičkom, nego i u većoj mjeri sadržajnom pogreškom. Iz toga proizlazi da je postavku stare spoznajne teorije ocijenio i nevaljanom i neistinitom. Uz to je kao rodonačelnika psihičke logike postavio Kanta: »Kant je formulirao svoju temeljnu stavku: da sve predodžbe moraju imati svojstvo, da se mogu popratiti s: ‘Ja mislim da...’ Tu je po prvi puta jasno rečena temeljna stavka svake ‘psihične logike’, koja je zasnovana na već pokazanoj metabazi. Toj ‘psihičnoj logici’ pripada sva tradicijska logika.«⁵⁴ S obzirom na analizirano Tkalčićevo mišljenje o ‘metabazi’ stare spoznajne teorije, lako je zaključiti da nije visoko cijenio ni Kanta ni psihičku ni tradicionalnu, dakle formalnu logiku. Psihičku logiku pritom ne treba poistovjetiti sa psihologističkom. Psihička je deskriptivna budući da opisuje mišljenje, a druga je normativna budući da tvrdi da logičke norme proizlaze iz psiholoških činjenica. Druga razlika je u tome što je psihička logika disciplina psihologije, koja se može izjednačiti sa psihologijom mišljenja,⁵⁵ dok psihologizam izjednačava logiku sa psihologijom.

U citatu o pogrešci metabaze ukazao je i na realističnu ili sadržajnu ili materijalnu logiku. Ona je, ponovno se oslanjam na Petrovića, suprotstavljena formalizmu i »nema općeprihvaćen naziv«, a tvrdi da logiku »mora zanimati ne samo valjanost nego i istinitost misli.«⁵⁶ Na to je upozorio i Tkalčić u leksičkoj natuknici o logici. To je učinio ovako: »logika daje kriterije za ‘formalnu istinu’ spoznaja, dok ‘materijalna’ istina traži i druge potvrde, koje su izvan formalnologičkoga okvira.«⁵⁷

Sljedeća koncepcija koju je Tkalčić spomenuo bila je logizam ili logicizam. Nakon što je u ranije izdvojenom citatu spomenuo sukob »psihologizma i antipsihologizma, kao krajnje zaoštrenje metodskih razlika«, u sljedećem je navratu dao precizniji naziv struji koja se protivila psihologizmu. U skriptama

⁵³ O obilježjima formalističke logike, vidi u: Petrović, »Pregled povijesti logike«, p. 140; Večerina, *Logika. Za više razrede srednjih škola*, p. 4: »Takvo odvajanje mišljenja od stvarnosti, forme od sadržaja, dovelo je do *formalističke* logike, po kojoj postoji čista logička ideja, koja je nezavisna od objektivne stvarnosti i subjekta, koji misli.«

⁵⁴ Tkalčić, *Pokušaj određenja filozofije s osobitim obzirom na religiozni momenat u filozofiji*, p. 10.

⁵⁵ O njezinim obilježjima vidi, primjerice, u: Dario Škarica, »Uz Zimmermannov pojam mišljenja i spoznaje«, *Filozofska istraživanja* 25/1 (2005), pp. 189–225, na pp. 201 i 204–205.

⁵⁶ Petrović, *Logika: udžbenik za III razred gimnazije*, p. 14.

⁵⁷ T. [Tkalčić], natuknica »Logika«, p. 188b.

iz pedagogije iz 1948. zapisao je vrlo kratko: »U drugoj polovini 19. vijeka razmahala se polemika između psihologizma i logizma.«⁵⁸ Ta se koncepcija, kako stoji kod Petrovića, razvila kao »antiteza psihologizmu«, a inzistirala je na »apsolutnoj autonomnosti logičkog područja«, što znači i stav da je »logika potpuno nezavisna i od ontologije i od psihologije, jer njezin predmet nije ni objektivna stvarnost ni ljudsko mišljenje, nego posebno 'treće carstvo', carstvo izvanvremenskih, idealnih logičkih tvorevina.«⁵⁹ Nažalost, Tkalčić nije iznio svoj stav o logizmu. Međutim, s obzirom na njegovu nesklonost krajnostima, može se pretpostaviti da ga nije odobravao.

Ovim putem skrećem pažnju na to da je Tkalčić na koncu leksičke natuknice o logici, u sklopu koje je opisao i spomenute krajnosti te njihov posrednički smjer, podastro i literaturu koju je procijenio važnom za njezino dublje i daljnje proučavanje. Na popisu se nalazi i *Zur Grundlegung der Logik. Ein Beitrag zur Bestimmung des Verhältnisses zwischen Logik und Psychologie*,⁶⁰ doktorska disertacija koju je 1909. objavio Stjepan Matičević, hrvatski filozof i pedagog. U njoj je, kako izvještava pedagog Nedjeljko Kujundžić (1930. – 2013.), Matičević »dao svoje rješenje problema« u raspravi o određenju logike između psihologizma i logizma,⁶¹ pri čemu je u većoj mjeri bio naklonjen logizmu.⁶²

Posljednja koncepcija logike o kojoj se Tkalčić očitovao bila je metalogika. Ona, kako pojašnjava u nacrtu svoje filozofije stvaralaštva iz 1940. godine, obuhvaća iracionalne i nesvjesne djelatnosti te »kida mrežu logičkih odnosa i principa.«⁶³ Treba imati na umu da Tkalčić metalogiku ovdje nije razumijevao na standardan način, dakle kao metateorijsku analizu logike, proučavanje

⁵⁸ Tkalčić, *Pedagogija*, p. 170.

⁵⁹ Petrović, *Logika: udžbenik za III razred gimnazije*, p. 249.

⁶⁰ T. [Tkalčić], natuknica »Logika«, p. 189a–b: »Wundt: Logik; Sigwart: Logik; Husserl: Logische Untersuchungen; Prantl: Geschichte der Logik im Abendlande; Croce: Lineamenti di una Logica; Delboeuf: Logique algorithmique; Masaryk: Versuch einer konkreten Logik; Matičević: Zur Grundlegung der Logik; Jevons Stanley: Logika; Loskij: Logika.«;

Stephan Matičević, *Zur Grundlegung der Logik. Ein Beitrag zur Bestimmung des Verhältnisses zwischen Logik und Psychologie* (Wien–Leipzig: Wilhelm Braumüller, 1909).

⁶¹ Nedjeljko Kujundžić, *Pedagogija Stjepana Matičevića*, magistarski rad (Zagreb: [s. n.], 1971), p.

Zbirka doktorata i magisterija Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu pod signaturom DCR ZG-838225/13.

⁶² O obilježjima Matičevićeve disertacije, vidi u: Kovač, »Formalizam, objektivizam, realizam. O nekim shvaćanjima logike u Hrvatskoj prve pol. 20. st.«, pp. 258–261;

Hrvoje Potlimbrzović, »Zastupljenost filozofskih disciplina u opusu Stjepana Matičevića«, *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine* 46/2(92) (2020), pp. 377–437, na pp. 380–383.

⁶³ Marijan Tkalčić, »Generacije i zbivanje (Nacrt filozofije stvaralaštva)«, *Glasnik Jugoslavenskog profesorskog društva* 20/5 (1940), pp. 335–346, na pp. 337–338.

svojstava logičkih sustava, njihove konzistentnosti, potpunosti i odlučivosti.⁶⁴ Umjesto toga, on je shvaća kao antilogiku, dakle kao pokušaj da se logika nadvlada pozivanjem na iracionalne elemente.

Njezina dodatna obilježja iznio je u studiji o egzistencijalizmu desetljeće kasnije, kada ju je usporedio s formalnom logikom koja, podsjećam, nema primjeren odnos prema negaciji. U njoj je ustanovio da metalogika »nužno odbacuje i sve one metode diskurzivnoga mišljenja, koje komparacijom i apstrakcijom utvrđuju ‘bitne’ ili ‘zajedničke’ oznake neke klase predmeta kao ‘sadržaj’ općih pojmova«, a kao svoj »osnovni princip« uzima negaciju, za koju je ipak upitno može li zahvatiti »nebiće kao promjenljivo, nepostojano, pojedinačno« i koja je zato »jednako apstraktna, prazna i kruta, kao što je identitet«. ⁶⁵ Iz toga očito proizlazi da ni metalogiku nije držao primjerenom koncepcijom logike, budući da je jednostrana i statična kao i njezin formalni antipod. U istoj je studiji uputio na još jednu razliku između njih. Ona glasi ovako: formalno-logički silogizam »Svi su ljudi smrtni; Sokrat je čovjek: Sokrat je smrtn – nije prema tome ispravan, jer u metalogici i nema silogizma, u njoj ne vrijedi pravilo ‘nota notae, est nota rei ipsius’«. ⁶⁶ Taj je izraz jedan od osnovnih Aristotelovih principa silogizma, koji je bio cijenjen u skolastičkoj filozofiji, a koji je preuzeo i Kant. Kako možemo pročitati u članku danskog filozofa Frederika Stjernfelta, on predstavlja logičku ideju da je znak znaka zapravo znak same stvari⁶⁷ ili da ako postoji znak nečega, koji se redovito odnosi na istu stvar, onda je taj ponovljeni znak jednako vrijedan kao i izvorni znak. To se ponajbolje može vidjeti upravo u kategoričkom silogizmu koji je iznio Tkalčić. Taj princip nije primjenjiv na izdvojeni primjer, s obzirom na to

⁶⁴ Susan Haack, *Philosophy of Logics* (Cambridge: Cambridge University Press, 1978), pp. 1–2: »Metalogic is the study of formal logical systems; it would include, for instance, proofs (or disproofs) of their consistency, completeness or decidability.« [Metalogika je proučavanje formalnih logičkih sustava. Obuhvaća, primjerice, dokaze (ili pobijanja) njihove konzistentnosti, potpunosti i odlučivosti.]

⁶⁵ Tkalčić, »Egzistencijalizam (Kierkegaard-Heidegger-Sartre)«, p. 60.

O manjkavosti i formalne logike i metalogike, Tkalčić je pisao i u: Tkalčić, »Generacije i zbivanje (*Nacrt filozofije stvaralaštva*)«, pp. 337–338.

⁶⁶ Tkalčić, »Egzistencijalizam (Kierkegaard-Heidegger-Sartre)«, p. 64.

⁶⁷ Frederik Stjernfelt, »Blocking evil infinities: A note on a Note on a Peircean Strategy«, *Sign System Studies* 43/4 (2015), pp. 518–522, na p. 520: »All of these check blocks are particular versions of a general scholastic principle discussed by Peirce, the so-called Nota Notae principle, referring to the claim that ‘Nota notae est nota rei ipsius’: the predicate of a predicate is a predicate of the thing itself«. [Svi ovi ‘provjerni sklopovi’ predstavljaju posebne inačice općeg skolastičkog načela o kojem raspravlja Peirce, takozvanog načela Nota notae, koje se odnosi na tvrdnju da je ‘Nota notae est nota rei ipsius’, odnosno da znak znaka jest znak same stvari.] <http://dx.doi.org/10.12697/SSS.2015.43.4.09>

da metalogika, razumijevana na njegov način, ne poznaje silogizam kao oblik misli zbog svojeg, kako je ranije opisao, iracionalnog i destruktivnog karaktera.

Naposljetku, Tkalčić je spominjao i druge koncepcije logike: Aristotelovu gramatičku, skolastičku deduktivnu, Baconovu induktivnu, Kantovu transcendentalnu, Hegelovu ontološku te matematičku ili simboličku logiku. To je također učinio u sklopu natuknice o logici u pedagoškom leksikonu, i to u njezinu dijelu koji je posvetio kratkom povijesnom pregledu. Pritom o njima nije iznosio vrijednosne prosudbe nego ih je tek pobrojao kao dijelove razvojnog niza te filozofske discipline. Kao primjer izdvojit ću zapis o simboličkoj logici: »Simbolička logika (logički algoritam) prikazuje odnose između pojmova i sudova matematičkim funkcijama i jednadžbama (Jevons, Russell).«⁶⁸ Znači, tu je koncepciju logike opisao vrlo kratko i općenito, ne ulazeći u njezine razvojne faze i njihove značajke. Ipak, na njih je neizravno uputio spomenuvši Williama Stanleya Jevonsa (1835. – 1882.) i Bertranda Arthura Williama Russella (1872. – 1970.). Ta su dvojica britanskih filozofa i matematičara zastupali oprečne pozicije o odnosu logike i matematike: Jevons algebru logike, a Russell logistiku.⁶⁹

3. Zaključak

Pored nekolicine dosad prepoznatih filozofskih disciplina, u opusu Marijana Tkalčića prisutna je i logika. O tome ponajviše svjedoče njegove prosudbe o koncepcijama logike, koje su u znatnoj mjeri usmjerile njegova promišljanja o drugim logičkim temama. U svojim je djelima iznosio stavove o formalnoj i dijalektičkoj logici, psihologizmu te o formalističkoj, realnoj (sadržajnoj), psihičkoj logici, logizmu (logicizmu) i metalogici.

Većinu je tih koncepcija odbacivao. Najviše je zamjerao formalnoj logici zbog njezina prekomjernog oslanjanja na principe mišljenja, pogotovo identiteta, protuslovlja i isključenja trećega. Njih je procijenio nedostatnima jer ne priznaju negaciju kao opravdano sredstvo mišljenja. Ipak, priznao joj je vrijednost korisnog alata za valjano mišljenje. Psihičku i formalističku kritizirao je zbog

⁶⁸ T. [Tkalčić], natuknica »Logika«, p. 189a.

⁶⁹ O obilježjima algebre logike i logistike te Jevonsova i Russellova nauka, vidi, primjerice, u: William Kneale, Martha Kneale, *The Development of Logic* (Oxford: Clarendon Press, 1964), pp. 404–427, 513–542 i 657–672;

Bert Mosselmans, Ard Van Moer, »William Stanley Jevons and the Substitution of Similars«, u: Dov M. Gabbay i John Woods (eds.), *Handbook of the History of Logic*. Volume 4: British Logic in the Nineteenth Century (Amsterdam: North Holland, 2008), pp. 515–531;

Andrew D. Irvine, »Bertrand Russell's Logic«, u: Dov M. Gabbay i John Woods (eds.), *Handbook of the History of Logic*. Volume 5: Logic from Russell to Church (Amsterdam: North Holland, 2009), pp. 1–28.

njihova neprikladnog odnosa prema spoznajnoj teoriji, koji je, po njemu, bolje ostvaren u sadržajnoj logici. Logizam je smatrao suprotnom krajnošću u odnosu na izrazito subjektivističku inačicu psihologizma, dok je metalogiku odbacio jer se temelji isključivo na negaciji. Umjereni je psihologizam načelno odobravao i smatrao poželjnim, no procijenio je da lako zapada u spomenute krajnosti. Prednost je ipak dao dijalektičkoj logici. U njoj je vidio ispravnu koncepciju, koja negaciju i proturječnost upotrebljava na poželjan način, omogućujući sintezu kao krunu dijalektičkog mišljenja. To pokazuje da je inspiraciju pronašao u marksističkoj logičkoj tradiciji.

Tkalčićevo se opredjeljenje može razumjeti i iz perspektive raznolikih pristupa logici u hrvatskoj logičkoj baštini prve polovice 20. stoljeća. Tada su bile zastupljene formalna, formalno-sadržajna, pozitivističko-objektivistička, ontološko-realistička, logicističko-psihologistička, voluntarističko-aktivistička i matematička logika. Analiza provedena u ovom radu pokazuje da taj niz nedvojbeno zaslužuje biti obogaćen i Tkalčićevom dijalektičkom logikom.

Marijan Tkalčić on Conceptions of Logic

Summary

The work of the Croatian philosopher, pedagogue, and professor Marijan Tkalčić (1896–1956) also encompasses logic, as evidenced by his views on its different conceptions. He devoted most of his attention to formal and dialectical logic, as well as to psychologism. While he acknowledged the technical value of formal logic, he considered it inadequate because it does not employ negation in an appropriate manner. He supported a moderate psychologism as a conception that reconciles the extremes of radical subjectivism and strict logism. He assigned the greatest importance to dialectical logic, in which he recognized the possibility of synthesizing opposites. Tkalčić's position can also be interpreted within the broader context of Croatian logical heritage: his dialectical logic adds to the diversity of conceptions of logic in Croatian philosophical thought of the first half of the 20th century.

Keywords: Marijan Tkalčić, Croatian philosophical heritage, pedagogy, conceptions of logic, formal logic, dialectical logic, psychologism